

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

SEVİNC ORUCƏLİ QIZI ƏLİYEVƏ

FÜZULİNİN TÜRKCƏ “DİVAN”ININ
DİLİNİN LEKSİKASI

10.02.01 – Azərbaycan dili

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2012

Dissertasiya AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dilinin tarixi şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Sevil Hacı qızı Mehdiyeva
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponetlər:

Qəzənfər Şirin oğlu Kazımov
filologiya elmləri doktoru, professor

Qızılgül Ağəli qızı Abdullayeva
filologiya elmləri namizədi, dosent

Aparıcı müəssisə:

AMEA Məhəmməd Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutu Türkdilli
abidələrin tədqiqi şöbəsi

Müdafiə " __28_ " __02__ 2012-ci il tarixdə saat __da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların (növbədən və limitdən kənar) müdafiəsini keçirən (D.01.141) Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Dissertasiya ilə AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat " __ " _____ 2012-ci il tarixində göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,

filologiya elmləri doktoru, professor:

Q.İ.Məşədiyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan klassiklərinin dil-üslub məsələləri, onların fonetik, leksik və qrammatik elmi təhlili diaxronik tədqiqatlar səpgisində hər zaman aktual mövzu olaraq qalmaqdadır.

Türkdilli zəmin üzərində ucalmış böyük Azərbaycan şairi (H.Arashlı), təkrarsız lirik və qəlb şairi (Mir Cəlal) Məhəmməd Füzulinin bədii-ədəbi yaradıcılığı Azərbaycan türk ədəbi dili tarixində xüsusi və möhtəşəm bir mərhələdir.

M.Füzuli bədii-ədəbi yaradıcılığı ilə orta əsrlərdə hakim olan “şair fars dilində yazmalıdır” kabusunu dağıdaraq ana dilində - Azərbaycan türk dilində gözəl, lətafətli şeir yazmağın mümkün olduğunu öz yaradıcılığı ilə təsdiqləyən Azərbaycan xalqının nəhəng şairlərindəndir. Füzulinin bədii-estetik söz sənəti bütün türk dünyasına şərəf bəxş etsə də, “M.Füzuli heç yerdə Azərbaycanda olduğu qədər yayılmamış, populyar olmamışdır”.¹

M.Füzulinin bədii yaradıcılığı orta əsrlərdə ən azı üç dildə yazıb-yaradan poliqlotlar sırasını zənginləşdirən regional – Azərbaycan mədəniyyətinin təzahürüdür. Üç dildə “Divan” bağlayan bu “türkzəban”² şair öz təkrarsız istedadı ilə doğma ana dilində olduğu kimi, yaratdığı öz xəzinəsilə fars, ərəb dilində də eyni uğurlara nail olmuşdur.³

M.Füzulinin bədii yaradıcılığı XVI əsr və ümumən Azərbaycan ədəbi dilinin xüsusən əlamətdar mərhələsi⁴, Azərbaycan klassik poeziyasının zirvəsidir.

M.Füzulinin dili orta əsrlər Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin bütün istiqamətlərdə inkişaf xəttini əks etdirən orijinal və nümunəvi bir

---

¹ Əliyev H.Ə. M.Füzulinin 500 illik yubiley iclasındakı çıxışından. Ədəbiyyat qəzeti, 1996; Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi(təşəkkül dövrü). Bakı, 1976, s. 141

² Axundov A. Füzulinin bir qitəsi haqqında və Füzuli və ana dili.Füzulinin dili (məqalələr).Bakı: Elm,1997, s. 3-22

³ Əlibəyli Ş. Füzulinin farsca divanı; linqvo-poetik özəlliklər. Bakı, 2008, s.11-16

⁴ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı: Maarif, 1979, s.248.

ədəbi-bədii dildir. Füzulinin dili Azərbaycan xalq dilinin ən yüksək səviyyəsidir.

M.Füzuli öz yaradıcılığı ilə ana dilinin keşiyində durmuş, Ana dilini zamanın hər cür təzyiqindən, sınağından çıxarıb dövrümüzə qədər yaşadan nadir istedadlardır.¹ M.Füzuli anadilli ədəbi-bədii əsərlərində Azərbaycan türk dilinin xalqı, milli köklərindən, xalqın dilində əsrlərlə işlənib cilalanmış söz və ifadələrdən maksimum istifadə edərək özünün sələfləri Q.Bürhanəddin, İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətayi kimi söz ustalarının milli ənənələrə köklənən üslubi orijinallıqlarını yaradıcı şəkildə davam etdirmiş, özündən sonra gələn yüzlərlə xələflərinin bədii-ədəbi yaradıcılıqları üçün mükəmməl sınaq meydanı, istiqamətverici faydalanma mənbəyi olmuşdur. M.Füzulinin Azərbaycan türk “Divan”ı orta əsrlər klassik Azərbaycan ədəbi dilinin ən mükəmməl nümunəsi olaraq ümumən klassik Azərbaycan ədəbi dilinin, xüsusən XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilinin ümumi inkişaf tarixini, onun leksik və qrammatik normalarının araşdırılması obyektini kimi aktualdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi Füzulinin türkcə “Divan”ının dilinin leksik mənzərəsini monoqrafik səpgidə elmi - linqvistik planda tədqiq etmək, Füzuli dilinin məxsusi leksik özəlliklərini qədim türk dilləri, Azərbaycan ədəbi dilinin digər klassiklərinin dil materialları, eləcə də Azərbaycan dialektləri ilə müqayisəli şəkildə təhlil etməkdir. Tədqiqat zamanı bir sıra konkret vəzifələrin yerinə yetirilməsi məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur:

- Füzulinin türkcə “Divan”ının leksik özəlliklərini diqqətə çatdırmaq;
- Füzulinin türkcə “Divan”ının lüğət tərkibinin əsas lay və təbəqələrini müəyyən etmək;
- Füzulinin türkcə “Divan”ı əsasında şairin məxsusi dil özəlliklərinin, dil və üslub orijinallıqlarının üzə çıxarılmasına cəhd göstərmək;
- Füzuli dilində xalqı və milli mənbə kimi Azərbaycan xalq dili

---

¹ Cəfərov N.Q. Klassiklərdən müasirlərə. Bakı: Çapaşoğlu, 2004, s.235

faktının mövqeyini xüsusi olaraq işıqlandırmaq;

- Füzuli dilində ərəb və fars dillərindən alınmaların ikinci bir əsas mənbə olduğunu əsaslandırmaq;

- Füzulinin XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşdirməsi məqsədilə semantik söz qrupları – sinonimlərdən, antonimlərdən, omonimlərdən istifadə yollarını araşdırmaq;

- semantik söz qruplarının M. Füzuli dilində əsas mənbələri – ümumxalq Azərbaycan türk dili sözləri və ərəb, fars dili alınmaları olmasını əsaslandırmaq;

- söz yaradıcılığı prosesindən M. Füzulinin Azərbaycan dilini zənginləşdirmə mənbəyi kimi istifadə etməsi həqiqətini diqqətə çatdırmaq;

- Füzulinin ana dilində yazmaq məharətinin siyasi – ictimai əsaslarına bir daha diqqət yönəltmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan poetik dilində “sevgi janrının”(Mir Cəlal-19) nəhəng şairi M.Füzulinin bədii irsi müxtəlif istiqamətlərdə araşdırılmışdır. Lakin şairin türkcə “Divan”ının leksik təhlilinin monoqrafik tədqiqinə həsr edilmiş bu dissertasiyada ilk dəfə konkret olaraq böyük şairin anadilli əsərlərinin leksik tərkibi tematik, leksik-semantik söz qrupları üzrə, eləcə də şairin dilində söz yaradıcılığı prosesi yalnız dil vahidi kimi deyil, həm də poetik-üslubi vasitələr kimi linqvistik və üslubi-linqvistik metodla araşdırılmış, şairin Ana dilində təkrarsız nümunələr yaratması və dahi şair kimi yetişməsində miladi tariximizin 1000-ci illərindən üzü bəri İraq-Bağdad Azərbaycan türk ədəbi mühitinin arzuolunan nəticəsi olmasının daha ətraflı və yeni tədqiqatlar əsasında araşdırılması tədqiqatın elmi yeniliklərindən hesab oluna bilər.

Tədqiqatın obyektı. Füzulinin türkcə “Divan”ının dilinin linqvistik, müqayisəli – diaxronik tədqiqi və elmi təhlili.

Tədqiqatın metodu. Tədqiqat təsviri, təsviri-diaxronik, təsviri müqayisəli metodların əsasında yerinə yetirilmişdir.

Tədqiqatın mənbəyi. Tədqiqat zamanı Füzulinin türkcə “Divan”ının Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamına əsa-

sən latın qrafikası ilə nəşr olunmuş nüsxəsindən, eləcə də şairin “Leyli və Məcnun” poeməsindən, habelə seçilmiş əsərlərindən ilk mənbə kimi istifadə edilmişdir. Tədqiqat prosesində akademik Həmid Araslının tərtib etdiyi “Məhəmməd Füzuli. Əsərləri”ndən də müqayisələr zamanı istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Tədqiqatın əsas nəzəri müddəalarından Azərbaycan dilinin, habelə türk dillərinin tarixi leksikologiyasının, tarixi-müqayisəli leksikologiyasının araşdırılmasında, ümumən Azərbaycan ədəbi dili tarixinin, konkret olaraq XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili tarixinin, Azərbaycan dilinin tarixi üslubiyyət məsələlərinin tədqiqində, “yazıçı dili” probleminin öyrənilməsində elmi mənbə kimi istifadə oluna bilər.

Təcrübi olaraq dissertasiya işindən aspirant və magistrlərin elmi işlərində, ali məktəblərin filologiya fakültələrində ədəbi dil tarixi, tarixi leksikologiya, tarixi qrammatika, Azərbaycan dilinin tarixi üslubiyyəti kimi ixtisas kurslarında faydalanmaq olar.

Müdəfiyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Azərbaycan xalqının bədii söz nəhənglərindən olan Məhəmməd Füzuli bütün şərq kontekstində ümumtürk bədii-estetik söz sənətinin inkişafına öz müsbət təsirini göstərsə də mahiyyət etibarilə Azərbaycan türk xalqının şairidir, onun türkcə “Divan”ının şeir dili Azərbaycan türk xalq dilinin çilalanmış, ədəbi dil səviyyəsinə qaldırılmış zirvəsidir;

2. Füzulinin türkcə “Divan”ının leksikası XVI əsr Azərbaycan türk dilinin inkişaf panoramını bütün parametrləri üzrə özündə əks etdirən ən etibarlı mənbədir;

3. Füzulinin türkcə “Divan”ının leksik tərkibinin və lüğət tərkibinin əsası türkmənşəli Azərbaycan sözlərindən ibarətdir; burada XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilinin hər bir sahəsi üçün nəzərdə tutulmuş söz qrupları fəaliyyətdədir;

4. Füzulinin türkcə “Divan”ının leksik və lüğət tərkibinin mühüm hissəsi ərəb və fars dilindən alınmalar təşkil edir; şairin poetik dilində türk mənşəli Azərbaycan dili sözləri ilə yanaşı, ərəb və fars dilindən alınmış ayrı-ayrı sözlər, eləcə də izafət birləşmələrindən bədii ifadə vasitələri kimi geniş dairədə istifadə olunur;

5.Füzuli türkcə “Divan”ında əsrlərlə Azərbaycan xalq dilinə daxil olmuş və Azərbaycan türk xalqının mənimsədiyi, Azərbaycan dilində vətəndaşlıq hüququ qazanmış ərəb və fars dili alınmalarına üstünlük vermişdir. Şair Füzuli fars dili alınmalarından poetik, obrazlı, bədii ifadə vasitələri kimi daha çox istifadə etmişdir. Alim Füzuli isə ərəb dili alınmalarından daha çox faydalanmışdır;

6.Füzulinin türkcə “Divan”ının leksikası iki mənbədən – ümumxalq Azərbaycan türk dilinin milli söz xəzinəsindən və ərəb, fars dili alınmalarından qida alır;

7.Füzulinin türkcə “Divan”ının zənginliyi, tutumlu bir lüğət tərkibinə malik olması milli, türk mənşəli Azərbaycan dili sözləri ilə alınma(ərəb, fars) sözlərin birgə işlənməsinə, onların qarşılıqlı faydalanmasından törəyən üslubi zənginliklərə əsaslanır;

8.M.Füzuli bədii-fəlsəfi-estetik dühası ilə nə qədər yüksəklərə qalxsa da, kökləri etibarilə Azərbaycan türk dilinə bağlıdır, ümumşərq mədəniyyətinə bağlı Azərbaycan türk ədəbi-mədəni hadisəsidir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiyanın mövzusu Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasında təsdiq edilmiş, koordinasiya şurasında qeydə alınmış, Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dilinin tarixi şöbəsində yerinə yetirilmiş, həmin şöbədə və İnstitutun Elmi seminarında müzakirə edilərək açıq müdafiəyə layiq görülmüşdür. Müəllifin mövzu ilə əlaqədar respublika elmi mətbuatında, habelə xarici ölkələrdə (Rusiyada, Gürcüstanda, İranda) məqalələri çap olunmuş, respublika səciyyəli elmi konfranslarda məruzələr edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsildən, nəticə, istifadə olunmuş elmi ədəbiyyat və ilkin mənbə siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın giriş hissəsində Məhəmməd Füzulinin Azərbaycan ədəbi dili tarixində tutduğu mövqeyə aydınlıq gətirilir.

Klassik Azərbaycan ədəbi dilində, Nəsimidən sonra ana dilimizdə yaranmış şeirin ən gözəl nümunələrini yaratmış M.Füzuli öz təkrarsız əsərləri ilə ədəbi-bədii dilimizi yüksəkliklərə qaldırmış, klassik Azərbaycan, habelə digər türk xalqlarının poeziyasının inki-

şafına qüvvətli təsir etməklə möhtəşəm bir ədəbi məktəb yaratmışdır. Söz mülkünün halal xəzinədarı olan bu nəhəng poliqlot şair üç dildə - ana dili Azərbaycan türk dilində və ərəb, fars dillərində nadir sənət əsərləri yaratmış, bədii yaradıcılığında ana dilinə üstünlük verməklə Azərbaycan dilinin məna zənginliklərini göz önünə gətirmiş, onun poetik imkanlarını bütün parlaqlığı və əlvanlığı ilə nümayiş etdirməyə nail olmuşdur.

M.Füzulinin dili XVI əsr və ümumən Azərbaycan ədəbi dilinin Füzuliyə məxsus əlamətdar mərhələsi, Azərbaycan klassik poeziyasının zirvəsi, Azərbaycan xalq dilinin yüksək səviyyədə cıllanmış, poetikləşmiş təkrarsız bir ədəbi dil nümunəsidir. “M.Füzulidə Azərbaycan xalq dili kamal səviyyəsinə yetişib milli dilə zəmin yaratmışdır”(Tofiq Hacıyev). Füzulinin sənət dili ümumxalq Azərbaycan dili – Azərbaycan türk dilidir. Q, bu dilin daxili qanunauyğunluqlarına və zahiri uyarlığına dərinədən bələd olmuş, bu dilin təbiətini gözəl bilmiş və onlardan məharətlə istifadə etmişdir.¹

Füzuli öz ədəbi-bədii yaradıcılığında XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf xəttinin əsas istiqamətlərini mükəmməl şəkildə əks etdirən ustad bir şairdir. M. Füzuli əsərlərinin çox hissəsini ana (Azərbaycan) dilində yaratmış, Azərbaycan türk dilinin milli, xəlqi zəminini qoruyub saxlamaqla, dövrün qalib dilləri, ərəb, fars dillərindən qədərincə faydalanmış, ana dilini bu dillərlə canlı rəqabətə qatmış və bu yarışmada qalib çıxdığını öz bədii yaradıcılığı ilə təsdiq etmişdir. Böyük Azərbaycan şairi M. Füzuli yaratdığı mükəmməl “Divan”ları ilə xüsusi şöhrət tapmış, “Şərq poeziyasının günəşi” adını qazanmışdır. “Üçdilli nəhəng “türkzəban” türk ləfzilə şeir yazmağın bütün çətinliklərini asan etmək qüdrətinə malik olmuş, bu qüdrət ona ana dilinə dəruni sevgisindən və dəruni hörmətindən gəlmişdir”.²

1496-cı ildə Bağdad yaxınlığındakı Kərbəla şəhərində doğulub boya-başa çatmış Füzulinin gənclik və ilkin formalaşma dövrü Bağdadın elm-mədəniyyət mərkəzi olması dövrünə təsadüf etmiş-

---

¹ Axundov A. Füzulinin bir qitəsi haqqında və Füzuli və ana dili. Füzulinin dili(məqalələr).Bakı: Elm,1997 s.17-18

² Axundov A.Göstərilən əsəri. s.13

dir.¹ Həmin dövrlərdə Bağdad şəhərində, ümumən İraqda Azərbaycan türklərinin məskunlaşması və “mikroazərbaycan-türk mühitinin” mövcud olması² böyük şairin ana dilində Azərbaycan türk dilində, gözəl, lətafətli qəzəllər yazmasına, ərəb, fars dilləri ilə yanaşı doğma ana dilində “Divan” bağlamasına şərait yaratmışdır.

Tarixi mənbələrin verdiyi məlumatlara görə Azərbaycan türklərinin İraq ərazisində kompakt şəkildə yaşamasının bu gün 1400 il tarixi vardır.³ “Miladi 1055-ci ildən onların (Azərbaycan türklərinin-S.Ə.)sayı lap çox olmuş... ölkənin quzey hissəsi türk vətəni halına gətirilmişdir; 1136-cı ildə Şəmsəddin Eldəniz Azərbaycana hakim təyin olunduqdan sonra və onun oğulları Məhəmməd Cahan Pəhləvan və Qızıl Arslanın hakimiyyəti dövründə İraqla əlaqələr çox qüvvətlənmişdir”.^{4,5}

Tədqiqatlar göstərir ki, M.Füzulinin bir dahi şair kimi yetişməsində Bağdad şəhəri xüsusilə böyük rol oynamışdır. T.Hacıyev Mahmud Kaşğariyə əsaslanaraq qeyd edir ki, həmin dövrlərdə İraqın başqa şəhərlərində də elmi-mədəni yüksəlişlər olmuşdur. Bu, xüsusən Şah İsmayıl Xətayinin, babası Uzun Həsənin dövründə olduğu kimi, İraqla Azərbaycanın ilkin sərhədlərini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan türk dilinin mövqeyinin genişləndirilməsi davam etmiş, “lakin Bağdad qədər əhəmiyyətli olmamışdır”.⁶ XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilinin böyük şairi Məhəmməd Füzuli Şərqi elm və maarif mərkəzi (məşhur “Nizamiyyə” elm ocağı bu zaman yaranmışdır) Bağdadın Azərbaycan türk dili mühitində yaşamış, formalaşmış Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında müstəsna rolunu daşıyan dahi bir şair kimi yetişmişdir. Məhz Bağdadda olan Azərbaycan türk dili mühiti Füzuli kimi dahini yaratmış, Bağdad

---

¹ Araslı H. Böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli. Bakı: Elm, 1958, s.38-40

² Hacıyev T.İ. Azərbaycan Kərkükşünaslığının yeni dəyərli əsəri(son söz əvəzi). İraq-türkman ləhcəsi. Bakı: Elm, 2004, s.412

³ Kazımov Q. Azərbaycan dilinin Azərbaycanın qərbində yerləşən qərbi ləhcəsi. Bakı: Elm, 2004. s.3

⁴ Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti. Bakı: Elm, 1988, s.51

⁵ Paşayev Q. İraq-türkman ləhcəsi. Giriş. Bakı: Elm, 2004, s.27-39

⁶ Hacıyev T.İ. Azərbaycan Kərkükşünaslığının yeni dəyərli əsəri(son söz əvəzi). İraq-türkman ləhcəsi. Bakı: Elm, 2004, s.412

“Füzuli üçün ana dili mühiti” olmuşdur.¹ Bu iki qardaş xalq arasında əsrlərlə mövcud olmuş doğma münasibət onların ümumi mədəniyyətini yaratmışdır ki, Füzuli bu mədəniyyətin ən mükəmməl nümayəndəsi sayıla bilər.

İraq-türkman və Azərbaycan tarixi ədəbi-mədəni, dil, folklor əlaqələri üzrə ardıcıl tədqiqatlar müəllifi Qəzənfər Paşayev əksər tədqiqatçıların İraq türkmanlarının Güney və Quzey Azərbaycandan gedən türklər (azərbaycanlılar) olduğunu qeyd etdiklərini vurğulayaraq, Azərbaycan türklərinin orta əsrlərdən XVI əsrin sonlarına qədər İraq türkmanları ilə böyük bir ərazidə bir bayraq altında yaşadıklarını, sonralar müəyyən ictimayi-siyasi səbəblərdən parçalandıklarını qeyd edir.²

“Füzulinin türkcə “Divan”ının dilinin leksikası” adlı dissertasiya M.Füzuli dilinin lüğət tərkibinin, leksik-semantik söz qrupları-sinonimlər, omonimlər, antonimlər, habelə söz yaradıcılığı prosesinin elmi-nəzəri tədqiqinə həsr edilmişdir.

Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ilkin mənbə və elmi ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

“Füzulinin türkcə “Divan”ının dilinin lüğət tərkibi” adlanan I fəsil üç hissədə öz elmi şərhini tapmışdır.

Birinci fəslin birinci hissəsində Füzulinin “Divan”ında öz zənginliyi və əlvanlığı ilə diqqəti çəkən müxtəlif semantik leksik vahidlər mövzu üzrə tematik qruplara ayrılır və linqvistik təhlil edilir.

Məlumdur ki, Füzuli dünya ədəbiyyatı tarixində heç bir şairlə müqayisəyə gəlməyən lirik şair olmuşdur. Xalq yazıçısı Mir Cəlal Paşayevin təbirincə desək “Füzuli ölməz lirikdir, qəlb şairi, sevgi şairidir. Buna görə də şairin əsas yaradıcılıq xüsusiyyətini araşdırmaq üçün buradan başlamaq lazımdır”:

Məndən, Füzuli, istəmə əşəri-mədhü zəmm,

Mən aşıqəm, sözüm aşıqanədir!

I fəslin birinci hissəsinin ilk bölməsi *“Eşq, məhəbbət (poetik)*

---

¹ Hacıyev T.İ. Azərbaycan Kərküksünəşlişinin yeni dəyərlı əsəri(son söz əvəzi). İraq-türkman ləhcəsi.Bakı: Elm, 2004, s.412

² Hacıyev T.İ. Azərbaycan Kərküksünəşlişinin yeni dəyərlı əsəri(son söz əvəzi). İraq-türkman ləhcəsi.Bakı: Elm, 2004, s. 9-31.

leksikası” adlanır və burada şairin dilində işlənmiş türk mənşəli və fars, ərəb dillərindən alınmış “lirik-poetik leksika (eşq, göz, kirpik, dodaq, diş, məhəbbət, mey, ney, rüxsar, murad, tiğ, çeşm, boy, qədd, ah, fəğan və s.) və lirik qəhrəmanın (gözəlin, dilbərin) poetik obrazının əsas ifadə vasitəsi kimi şairin dilində çox fəal olan izafət quruluşlu sözlərin (aşiqi-sadiq, güli-rüxsar, fəsl-i-gül, şəmi-rux, zülfi-pərişan, sərvi-xuraman və s.), habelə türk mənşəli fellərin idarəsi ilə yaranan lirik məzmunlu mürəkkəb fellərin və feli birləşmələrin (yelə vermək, hicrə doymaq (dözmək), viran olmaq, nitqi kəsilmək, ayağına düşmək (yalvarmaq), ayağa düşmək (əyağınbadənin içindəki meyə işarədir), kam bulmaq, fəda etmək və s.) M. Füzulinin məxsusi lirizminin üzə çıxarılmasında, eləcə də ümumən Azərbaycan klassik poeziyasının, xüsusən XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilinin lirik-sentimental (bədi) üslubunun zənginləşməsində və formalaşmasında mühüm vasitə olması vurğulanır.

I fəslin birinci hissəsinin ikinci bölməsi “*Təbiət leksikası*”na həsr edilir. Dissertasiyada bu sözlərin şairin poetik qələmində poetik ifadə vasitəsinə çevrilməsi, bu prosesin ümumən Azərbaycan klassik poeziyasında (təbii ki bütün şərq poeziyasında), eləcə də xalq yaradıcılığı janrlarında lirik qəhrəmanın (gözəlin) bədi portretinin təsvirində əsas ifadə vasitələrindən olması əsaslandırılır,¹ M.Füzulinin dil materialları əsasında linqvistik təhlil edilir.

Bu bölmədə “Divan”da işlənmiş bitki və heyvan adlarının (*tuba, sərvi, şümşad*) lirik qəhrəmanın, gözəlin qaməti, *sünbül* gözəlin saçlar, *nərgis* gözəlin gözləri, *ənqa*-simurq mətanət və müdriklik rəmzi kimi) və onların şairin dilində poetik obrazların təsvirinə xidmət edən izafətlərin (*bülbüli-şeyda, güli-tazə, pərvaneyi-şəm, mürği-dil* və s.) yaranmasında əsas vasitə olması qeyd edilir.

Birinci hissənin üçüncü bölməsində “*Məişət leksikası*” tədqiq edilir. Dissertasiyada Azərbaycan xalqının, ümumən müsəlman məişətində xalqın istifadə etdiyi əşya və anlayışları bildirən sözlər milliliyin və regionallığın (müsəlman aləminin) ifadə vasitələrindən

---

¹ Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı: Elm, 2004, s.168

biri kimi müvafiq qruplar üzrə araşdırılır: 1.Gündəlik məişət əşya və anlayışların adları (*həmmam, su, hovuz, tas, daraq, kisə* (hamamda istifadə olunan), *fitə*); bu mənada şairin “*Qıldı ol sərv nazilə həmmamə xüram, Şəmi-rüxsari ilə oldu münəvvər həmmam*”.(I.252) qəzəli səciyyəvidir; 2.Geyim adları (*don, ətak, kömlək, başmaq*); 3.Silah adları (*qılıç, ox, yay, daş, xəncər, tiğ*) kimi söz-terminlərinin şairin “Divan”ında lirik qəhrəmanın təsviri məqamlarında həm metaforik-bənzətmə obyektini kimi, həm də didaktik-nəsihətəmə qəzəllərdə istifadə olunmasından bəhs edilir: *Qaşların yayı bir ox lütf eylənmiş hər aşiqə, Mən həm ondan eylərəm bir ox təmənnə, ya nəsib*. (I.67); *Könül, səccadəyə basma ayaq, təsbiyə əl urma, Namaz əhlinə uyma, onlar ilə oturma-durma!* (I.287). Bu bölmədə Füzuli dilində işlənmiş elm, təhsillə bağlı termin səciyyəli sözlər (*qələm, dəftər, müəllim, mədrəsə* və s.), musiqi söz-terminləri (*dəf, ney, ud, qopuz* və s.), eləcə də zaman anlayışı bildirən sözlər (*il, ay, gün, dün, yarın* və s.) elmi təhlilə cəlb edilmiş, onların linqvistik-üslubi özəllikləri müəyyən edilmişdir.

Üçüncü bölmədə “Divan”da işlənmiş insan orqanizmini ifadə edən sözlər “*Somatik leksika*” təhlil edilir. Şairin dilində türkmənşəli sözlərlə (*yürək, göz, qaş, kirpik* və s.) yanaşı, ərəb və fars dillərindən alınmaların (*çəşm, müjgan, əbru, qədd, zülf* və s.) da poetik ifadə vasitəsi kimi daha fəal olması diqqətə çatdırılır.

I fəslin birinci hissəsinin beşinci bölməsində Füzuli dilində *onomastik leksika* araşdırılır, antroponimlərə, toponimlərə, kosmonimlərə xüsusi diqqət verilir. Üç yarımqruplar üzrə tədqiq edilən antroponimlər, 1. tarixi şəxsiyyətlərin adları və təxəllüslər (*Füzuli, Nuşirəvan, Cəmşid* və s.), 2. din xadimləri və peyğəmbərlərin adları (*Məhəmməd, Adəm, Həvvə, Süleyman* və s.), 3. şərq aləmində məşhur olan daстан və əsərlərin bədii obrazlarının adları (*Leyli, Məcnun, Fərhad, Şirin* və s.) şairin dilində həm də üslubi vasitə kimi araşdırılır, bəzən isə Füzuli dilində onimlərin “ləffü nəşr” (son sözlərin ilk misralarda işlədilməsi-S.Ə.) məqsədilə istifadə olunması da qeyd edilir.¹

---

¹ Adilov M. Məhəmməd Füzulinin üslubu və poetik dili. Bakı: Maarif, 1996, s.222

“Divan”da əksini tapmış toponimlər əsasən şərq kontekstində mövcud ölkələrin, şəhərlərin (*Misir, Hindistan, Hind, Çin, Bağdad, Kəbə* və s.) adlarını bildirməklə yanaşı, həm də dissertasiyada onların bir üslubi vasitə kimi poetik-semantik mənə zənginliklərinin yaranma mənbəyi olması müəyyən edilir, onların mətni-üslubi kontekstual çalarlarının açılmasına cəhd edilir. Bu mənada *Ceyhun (Amur dəryyə)* həm də şairin poetik dilində lirik qəhrəmanın (bu çox hallarda şairin özüdür) göz yaşlarının rəmzi ifadəsidir: şair göz yaşlarını Ceyhun çayının (Amur dəryyənin) suları ilə müqayisə edərək metaforik bənzətmə vasitəsilə çoxsaylı dəqiq təşbihlərindən birini yaratmışdır (*Füzuli, vermədi tən oxları göz yaşına təskin, Önün bənd etmək olmaz xarü xaşak ilə, Ceyhundur.* (I.110)). Bununla şair göz yaşlarını məhz belə bir çayın suları ilə müqayisə etməsi oxucuda şairin psixoloji vəziyyəti haqqında tam təsəvvürü canlandırma bilir.

M.Füzulinin poetik dilində kosmonimlər həm poetik ifadə vasitəsi, həm də şairin bir alim olaraq intellekt sahibi olmasının göstəricisidir. *Zöhrə, Ülkər, Günəş, ay, ulduz* kimi planet və göy cisimlərin adları-kosmonimlər şairin dilində poetik bənzətmə vasitəsi kimi, lirik qəhrəmanın fiziki gözəlliyinin hərtərəfli təsvirində-metaforik təşbihlərin yaranmasında, habelə lirik personajın poetik-romantik psixoloji durumunun müqayisəli şəkildə canlandırılmasına xidmət edir: *Gün batıb, ulduz çıxar sanmın ki, köy dehqanının Gecə ahim dağিদar gündüz yığılmış xirmənin* (I.254). Bu halda şairin gecələr tənhalıq əzablarının, ahının qüvvəsi (sürəti) kəndlinin gündüzlər yığıb-topladığı xırmanın qüvvətli külək vasitəsilə dağıdılması vəziyyəti ilə müqayisə edilir.

Birinci hissənin son bölməsində Füzuli dilində işlənmiş dini anlayışları bildirən sözlər-terminlər şərh edilir. Tədqiqatlar göstərir ki, M.Füzuli İslam dininə və onun liderləri – peyğəmbərlərə, xüsusən Məhəmməd (s.) peyğəmbərə, imamlara – İmam Əliyə, İmam Hüseynə, İmam Həsənə pərəstiş etmiş, onların adlarını əsrlərində dərin hörmət və ehtiramla yad etmişdir. Dissertasiyada Azərbaycan ədəbi dilində işlənmiş ərəb və fars, xüsusən ərəb mənşəli sözlərdən-dini terminlərdən, əsasən, xalq dilinə daxil olmuş, xalqın artıq

mənimsədiyi dini söz-terminlərə üstünlük verilməsi ön plana çəkilir, onların Azərbaycan ədəbi dilinin dini-təbliği vasitələrinin zənginləşməsi prosesində xüsusi çəkisi qeyd edilir.

Birinci fəslin birinci hissəsi ilə əlaqədar yekun olaraq göstərilir ki, M.Füzulinin türkcə “Divan”ının dilinin leksik tərkibi, XVI əsr Azərbaycan xalq dilinin əsasında dilin hər bir səviyyəsini, hər bir vəziyyətini ifadə etmək potensialına malik olmuşdur.

I fəslin ikinci hissəsində *arxaizmlər* araşdırılır. Elmi ədəbiyyatlara əsaslanaraq¹ dissertasiyada arxaizmlər: 1. Tam arxaik leksika, 2. Nisbi arxaik leksika qrupları üzrə araşdırılır. Müəyyən edilir ki, M.Füzulinin dilində tam arxaizmlər azdır. Bu hissədə əsas diqqət *yarlıq* və *yaş* adlarına yönəldilir, göstərilir ki, *yarlıq* – (kömək, yardım) (*Əzmi-kuyində könül yarlıq istər bizdən, Əlimizdən nə gəlir xeyr-duadən qeyri?!* (I.297) ən qədim türkmənşəli arxaik söz olmasına baxmayaraq, müasir Azərbaycan dilində tam arxaikləşmiş, lakin rus ədəbi dilində türk dillərindən alınmalar cərgəsində olması diqqətə çatdırılır. Maraqlıdır ki, *yarlıq* sözünün XVI əsr yazılı abidəsi “Şühədanamə”nin dilində “qəbz” mənasında qeydə alınması maraqlı fakt olaraq qeyd edilir.² Eləcə də, tam arxaizmlər cərgəsində M.Füzulinin dilində işlənmiş *yaş* (cavan, gənc) sifəti üzərində xüsusi dayanıqlı araşdırma aparılaraq, onun Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində nadir hadisə olması vurğulanır: *Baş açıb yağmurlara, suya batırmış kismətini, Yaş uşaqdır, lövhi sadə, hiç bilməz xeyrüşər.*(I-86); *Dəmbədəm gər düşsə gözdən dürri-əşkim, vəchi var, Yaş uşaqlardır yetim, onlarda yox rəsmi-ədəb* (I-72). Azərbaycan klassiklərindən, əsasən, Füzulinin “Divan”ında müşahidə edilən bu mənə, maraqlıdır ki, əsrlərlə yad mühitdə - ərəbdilli mühitdə yaşamış Azərbaycan türklərinin-İraq türkmanlarının dilində yaşamaqdadır.

---

¹ Rüstəmov R. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində fel. Bakı: Elm, 1965, s.124; Mehdiyeva S.H. Folklor abidələrinin linqvo-poetik tədqiqi. Bakı: Elm, 2003, s.95

² Радлов. В.В.Опыт словаря тюркских наречий. СПб., т. I, 1893, ч I, с.226; Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. СПб., Т. I, 1860, с.617; Русско-Азербайджанский словарь. Том III, Р – Я, Баку, 1983, с.554; Məmmədov M.V. “Şühədanamə”nin leksikası. NDA. Bakı, 1994, s.16.

İraqda Kərkük mahalında dünyaya göz açıb böyümüş dahi Füzulinin məhz XVI əsrdə İraqda geniş türk mühitinin yetirməsi kimi həmin kontekstin dil-üslub xüsusiyyətlərini yaşatması təbiidir. Bu gün İraq-türkman dialektində *yaş* sifətinin Füzulinin dilində qeydə aldığımız *gənc, cavan, təzə* mənaları İraqdakı soydaşlarımız-türkmanların dilində yaşamaqdadır: *Yaş baqqal yaş meyvə və səbzə satardı*.¹ Göründüyü kimi, mətnə hər iki mənə öz əksini tapmışdır: Yaş baqqal-cavan tacir, yaş meyvə-təzə meyvə deməkdir.

Bu yarımbölmədə tam arxaik adlar kimi bu gün Azərbaycan dilində və onun dialektlərində, əsasən, təsadüf olunmayan kəmiyyət məzmunlu numerativ sözlərdən də (yüğüş, ikən, bəsa//bəsi-çox), arxaik əvəzlilərdən (bən, anlar, ani, anın, anda, andan, kəndi, qamu və s.) bəhs edilir.

Dissertasiyada fellərdən ibarət tam arxaizmlər geniş təhlil edilir. Bu hissədə *bolmaq* (olmaq), *göymək //göydürmək* (yanmaq // yandırmaq), *tütülmək//tutuşmaq* (yanmaq), *girymək* (ovundurmaq, könlünü almaq), *önmək//önərmək* (sağalmaq), onun inkar aspektdə işlənən forması *önərməmək* (*Mərhəm qoyub önərmə sinəmdə qanlı daği, Söndürmə öz əlinlə yandırdığın çiraği*.(I.313)), *sunmaq* (vermək), *yelmək* (yeldi-yügürdü feli birləşməsi daxilində) kimi fellərin semantik mənaları təhlil edilir, onların M.Füzulinin dilində də böyük intensivliyə malik olmaması qeyd edilir.

Bu hissədə *yelmək* (yeldi-yügürdü) feli üzərində geniş fikir yürüdüldür, həmin felin Füzulinin dövründə də arxaik fel olması ön plana çəkilir. Bu gün Azərbaycan dilində *yel kimi qaçmaq* feli birləşməsinin mövcudluğu nə vaxtsa Azərbaycan dilində sürətlə qaçmaq semantikalı *yelmək* felinin olması ehtimalı irəli sürülür. Müasir Azərbaycan dilində *yelmək* fel kimi (sürətlə qaçmaq mənasında) tam arxaik ləksikaya aid olsa da, *yel* kökünə *yellənmək, yelləmək, yelləncək* sözlərində təsadüf olunur. Qədim türk dillərində həmin fel sürətli hərəkət bildirərək *çapmaq, yortmaq*, (getmək, sürətlə hərəkət etmək) mənasında işlənmişdir.²

¹ İraq-türkman ləhcəsi. Bakı: Elm, 2004, s.130

² Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, с.254

Dissertasiyada həm adlardan ibarət nisbi arxaizmlər (al-hiyələ, məkr, yazı-çöl, us-ağıl, arı-təmiz, yengi-təzə, yeni, yey//yeg), həm də fellərdən ibarət nisbi arxaizmlər (varmaq, usanmaq, ummaq və s.) araşdırılır, Azərbaycan yazılı abidələrindən verilmiş dil materialları,¹ habelə qədim türk dilləri lüğətləri ilə əsaslandırılır.² Tədqiqatdan məlum olur ki, Füzulinin dilində nisbi arxaizmlər daha çoxdur. Bunlar elə arxaizmlərdir ki, onlar Azərbaycan ədəbi dilinin müxtəlif mərhələlərində müxtəlif yazılı abidələrin, Azərbaycan klassiklərinin dilində işlənmiş, bu gün Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində mühafizə olunmuş, bəzi daşlaşmış ifadələrin tərkibində müşahidə olunur.

I fəslin üçüncü hissəsi Füzulinin türkcə “Divan”ının dilində işlənmiş ərəb və fars dili alınmalarına həsr edilmişdir.

Dissertasiyada alınmalar mənşəyinə görə ərəb dili alınmalar, fars dili alınmalar qrupları üzrə araşdırılır, onların üslubi məqamlarının müəyyən edilməsinə cəhd edilir, vurğulanır ki, M.Füzuli lirik bir şair kimi, yaratdığı təkrarsız qəzəllərində bədii ifadə vasitəsi kimi daha çox fars dili alınmalarından istifadə edirsə, alim Füzulinin şeirlərində ərəb dili alınmaları daha çoxdur. Lakin bu çoxluq M.Füzuli dilinin doğmalığına təsir etmir, çünki “Dedişi düşvarı asan etmək yollarından biri kimi, Füzuli həmin alınmalara, mənaca və formaca türkləşmiş ərəb, fars sözlərinə xüsusi diqqət yetirir, hətta türk sözləri müqabilində onlara üstünlük verir”.³

---

¹ Hacıyev T. İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (təşəkkül dövrü). Bakı: ADU-nun nəşri, 1976; Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı: Maarif, 1979; Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1995; Azərbaycan ədəbi dili tarixi. IV cilddə, Bakı: Şərq-Qərb, 2007; Mehdiyeva S.H.Folklor abidələrinin linqvo-poetik tədqiqi. Bakı: Elm, 2003; Cavadova M.N.Şah İsmayıl Xətəinin leksikası. Bakı: Elm, 1977

² Mahmud Kaşğari. “Divanü lüğət-it-türk”. Dörd cilddə. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan f.e.d., prof. Ramiz Əskər. Bakı: Ozan, 2006; Будагов Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. СПб., Т.І, 1868; Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969; Этимологический словарь тюркских языков. М.: Наука, 1974; Радлов. В.В.Опыт словаря тюркских наречий. СПб., т. I-IV, 1893-1911

³ Hacıyev T. Füzuli : dil sənətkarlığı. Bakı: Gənclik, 1994, s.11-12

Bu səbədən də “Füzulinin bədii dili çox zəngin olmasına, o dövrün hətta formal tələblərin belə gözləməsinə baxmayaraq, quruluş və tərkib etibarilə çox sadə, aydın, ahəngdar və əlvandır. Füzulinin şeirində dilin xalq ruhu, xalq ifadə formaları əsas alınmışdır.¹

Dissertasiyanın II fəslı “Füzulinin türkçə “Divan”ının dilində leksik-semantik söz qrupları” adlanır. Fəslin birinci hissəsində şairin dilində işlənmiş sinonimlərin semantik-üslubi və qrammatik özəllikləri araşdırılır, adlarla ifadə edilmiş sinonimlər və feli sinonimlər üzrə təsnif edilir. Adlardan ibarət sinonim cərgələrin yaranmasında türkmənşəli Azərbaycan dili sözləri ilə ərəb, fars alınmaları hesabına yaranmış sinonim cərgələrin daha çox olması qeyd edilir (*Hasilim rüxsarü ləlü çeşmə qəmzən olmasa, Ömr bir an, bir nəfəs, bir ləhzə, bir dəm olmasın!*(I.261); *Hər yana baxsam, sürahi tək sücud etmək işim, Qanda olsam, badə tək düşmək əyağ adətım.* (I.237)), bu yolun Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşməsində mühüm vasitə olması vurğulanır.

II fəslin ikinci hissəsində *omonimlər* tədqiq edilir. Bu hissədə omonimlər leksik-semantik (eyni nitq hissəsinə daxil olanlar- əyağ: 1.ayaq-is., 2.qədəh-is; yar: 1.sevgili-is., 2.dost-is. və s.) və leksik-qrammatik (müxtəlif nitq hissəsinə daxil olanlar - al: 1.qırmızı-s., 2.hiyələ, məkr-is. və s.) qruplar üzrə təhlil edilir, bu kateqoriyanın, bir poetik hadisə olaraq, ümumən Azərbaycan ədəbi dili tarixində şeirin arxitektikasına, melodikliyinə, ahənginə xidmət edən ədəbi-bədii hadisə olması² şairin beytləri ilə əsaslandırılır (*Aşiq oldum yenə bir tazə guli-rənayə Ki, salır al ilə hər dəm məni yüz qovğayə.*(I.267); *Yüzümün qanilə kim rüxini al etdim kim, Aləti-sənət ola ol büti-bipərvayə.*(I.267), onların üslubi özəlliklərinə diqqət yönəldilir.

II fəslin üçüncü hissəsində *antonimlər* təhlil edilir. Bu hissədə antonimlər qrammatik olaraq adlarla ifadə olunmuş antonimlər və fellərlə ifadə edilmiş antonimlərə bölünərək, mənşə etibarilə: 1) yalnız milli sözlərdən ibarət olan antonimlər (ağa-qul, az-yüğüş, dün-gün, sağ-sayru və s.), 2) yalnız ərəb və fars dili alınmalarından

¹ Mir Cəlal. Füzuli sənətkarlığı. Bakı: Maarif, 1994, s.41

² Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I c., XIII-XVI əsrlər. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s.143

ibarət antonimlər (şah-gəda, zalim-adil, vüsal-hicran və s.), 3) milli və alınma sözlərdən ibarət antonimlər (müşkül-asan, asan-düşvar, sonra-əvvəl və s.) qrupları üzrə araşdırılır, şairin dilində onların bədii təzadların, ziddiyyətli məqamların üzə çıxarılmasında mövqeyi açıqlanır: *Dust biperəva, fələk birəhm, dövrən bisükun, Dərd çox, həmdərd yox, düşmən qəvi, tale zəbun.* (I.261); *Qaşların yayinə meyl eyləyəli canü könül, Dünü gün mən bilirəm, nə çəkirlər anlar.*(I.119). Son misrada *dün* sözü *gecə* mənasında işlənmişdir və bu məna bir sıra türk dillərində müşahidə olunur.¹

Dissertasiyanın III fəslı “Füzulinin türkcə “Divan”ının dilində söz yaradıcılığı” adlanır. Burada sözyaratmanın iki üsulundan geniş danışılır: morfoloji - şəkilçilər vasitəsilə söz yaratma prosesi, sintaktik yolla söz yaratma prosesi. Morfoloji yolla söz yaratma prosesi 1. Ad düzəldən şəkilçilər, 2. Fel düzəldən şəkilçilər qrupları üzrə təhlil və təsbit edilir. Ad düzəldən şəkilçilər də, öz növbəsində, adlardan ad düzəldən, fellərdən ad düzəldən qruplar üzrə təhlil edilir. Bu şəkilçilərin, xüsusən, -lı,-li,-lu,-lü şəkilçisinin milli sözlərlə (*uyğulu*) yanaşı, alınma sözlərə də (*qayğulu*) artırılaraq yeni söz yaratması şairin ana dilini alınma sözlərlə zənginləşdirmə cəhdi kimi izah edilir.

Bu hissədə fel düzəldən şəkilçilər adlardan fel düzəldən və fellərdən fel düzəldən qruplar üzrə araşdırılır, şairin dil materialı (*Qıymadın sakini-kuyin olana peykanın, Bir içim su ilə ağırlamadın mehmanın* (I.189)), Azərbaycan dilinin digər yazılı abidələri ilə müqayisələrlə (*Ozan, evin tayağı oldur ki, yazıdan-yabandan evə bir qonaq gəlsə, ər adam evdə olmasa, ol ani yedirər-çirər, ağırlar-əzizlər – KDQ*) təhlil edilir.

III fəslin son hissəsi “Divan”da işlənmiş mürəkkəb sözlərə həsr edilir. “Sintaktik yolla yaranan sözlər” adlanan bu hissədə mürəkkəb sözlər mürəkkəb adlar və mürəkkəb fellər qrupları üzrə elmi təhlil edilir. Dissertasyada mürəkkəb adlar: müxtəlif mənalı

---

¹ Adilov M. Məhəmməd Füzulinin üslubu və poetik dili. Bakı: Maarif, 1996, s.269; Mirzəzadə H. İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. II nəşr, Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşri, 1990, s.31; Məhərrəmov R. Sabirin söz dünyası. Bakı: Nurlan, 2007, s.48.

sözlərin birləşməsi ilə yaranan (*şirinləb, sadədil, mələksima, kəmanəbru* və s.), eyni köklü sözlərin təkrarı ilə yaranan (*parə-parə, bənd-bənd* və s.), -ba, -bə, -a, -ə vasitəsilə: (*dəmbədəm, dəmadəm, üz-üzə* və s.), yaxın semantikalı sözlərin birləşməsi ilə yaranan mürəkkəb adlar (*qan-yaş, dərd-sər, nazü-ğəmzə* və s.), əks mənalı sözlərin iştirakı ilə düzəlmiş mürəkkəd adlar (*quru-yaş, dünü gün* və s.) qrupları üzrə araşdırılır, onların şairin dilində müşahidə edilən üslubi özəllikləri müəyyən edilir.

Dissertasiyada mürəkkəb fellər a) adlarla köməkçi fellərdən ibarət mürəkkəb fellər, b) adlarla müstəqilliyini qismən itirmiş fellərdən ibarət mürəkkəb fellər istiqamətində təhlil edilir, şairin dilində *qılmaq, bolmaq//olmaq, eyləmək* köməkçi fellərilə düzəlmiş mürəkkəb fellərin çoxluq təşkil etməsi qeyd edilir.

Dissertasiyanın sonunda tədqiqatdan əldə edilmiş nəticələr ümumiləşdirilir.

1.M.Füzuli XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf xəttinin əsas istiqamətlərini ədəbi-bədii yaradıcılığında mükəmməl şəkildə əks etdirən ustad bir şairdir. Füzulinin dili, bütövlükdə yüksək istedadla malik şair qələmində tənzimlənmiş, səlisləşmiş, normativləşmiş Azərbaycan xalq dilinin yüksək səviyyəsidir. Füzuli əsərlərinin çox hissəsini ana(Azərbaycan türk) dilində yaratmış, Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin inkişafına rəvac vermişdir. Füzuli Azərbaycan türk dilinin milli, xəlqi zəminini qoruyub-saxlamış, onu dövrün hegemon dilləri - ərəb və fars dilləri ilə canlı rəqabətə qatmış və bu yarışmadan qalib çıxdığını öz yaradıcılığı ilə təsdiqləmişdir.

2.Tarixi mənbələrin məlumatlarına görə XV əsrdə böyük şair, böyük sərkərdə və dövlət xadimi Şah İsmayıl Xətayinin milli siyasəti nəticəsində Azərbaycan torpaqlarının sərhədləri XV əsrə qədər mövcud olmuş vəziyyətinə çatdırılmışdır. Bu zamanlar Azərbaycanın böyük əyalətlərindən biri olan Bağdad şəhəri və onun ətraf yaşayış məkanları sakinlərinin çoxu türkdilli qövmlər olmuş, bu gün özlərini “türkman” adlandıranların böyük bir hissəsi İraqda, Kərbəladə məskunlaşmış Azərbaycan türkləri olmuş, bu səbəbdən də burada ərəb dili ilə yanaşı türk dili də ikinci bir ünsiyyət vasitəsi kimi fəaliyyətdə olmuşdur. İraqda, türkmanlar əhatəsində doğulub

boya-başa çatmış M. Füzuli hələ uşaq yaşlarından ilkin olaraq öz valideynlərindən, eləcə də yaşadığı və böyüdüüyü mühitdə ərəb, fars dilləri ilə yanaşı, Azərbaycan türk dilini də, ana dili olaraq, incəliklərinə qədər mənimsəmiş, bunun nəticəsində Ana dili Azərbaycan türk dilində, bu gün Azərbaycan ədəbi dilinin əsasında duran gözəl, bəlağətli, rişələrinə qədər milli, xəlqi, nümunəvi bir ədəbi dil örnəyi yaratmağa nail olmuşdur.

3. Füzulinin türkcə “Divan”ının dilinin lüğət fondu, lüğət tərkibinin əsas hissəsini Azərbaycan türk dili sözləri təşkil edir. “Divan”da Azərbaycan dilinin müxtəlif məqamları üçün istifadəyə xidmət edən tematik söz qrupları – məhəbbət leksikası, somatik leksika, onomastik leksika, təbiət leksikası – bitki və çiçək adları – fitonimlər, astronomik leksika –kosmonimlər, dini leksika, eləcə də bu gün Azərbaycan ədəbi (rəsmi) dilində passiv və məhdud dairədə işlənən nisbi arxaizmlər, bu gün ümumxalq dilində belə istifadədən qalmış, yalnız qədim türk dilləri lüğətlərində qeydə alınmış tam arxaizmlər müəyyən edilmiş, onların Azərbaycan dilinin, ümumən türk dillərinin tarixi, tarixi-müqayisəli leksikologiyası üçün vacib olması fikri əsaslandırılmışdır.

Azərbaycan xalqının böyük və ölməz şairi M. Füzuli lirikdir, qəlb şairidir (Mir Cəlal). Bu lirika şairin real, həyatı məhəbbətini tərənnüm edərkən nə qədər nikbindirsə(bu zaman qəzəllərinin leksikonunun əsasını sədaqət, etibar, səmimiyyət semantikalı sözlər təşkil edir: *eşq, naz, yar, vəsl, aram, can, sevda, can vermək*(həyat vermək, yaşatmaq), *səba, canan, münəvvər, ləb, ləfz, ləl, şəhdü şəkkər, gül, gülşən* və s.), şair hicran, fəraq üzündən daxili iztirablarını tərənnüm edərkən bir o qədər bədbin, kədərlidir. Təbiidir ki, bu zaman şairin qəzəllərinin leksikonunun əsasını qəm, kədər, qü-sə, iztirab semantikalı sözlər təşkil edir(*ayrılıq, hicran, cüda, dərd, mübtəla, bəla, nəzər etmək, fəryad etmək, cövr, cəfa* və s.). “Divan”da işlənmiş *ata, ana, qız, oğlan, ağ, qara, yeni, yengi* (təzə), *təzə, oturmaq, baxmaq, demək, söyləmək, oxumaq, yazmaq, yer, göy, var, yox, qızıl, gümüş, topraq, söz, çox, az, gül, tikan, sərv, reyhan, jalə, nərgiz, ilan, at, it, div* və s. və i.a. kimi dil vahidləri çağdaş Azərbaycan dilində öz işləkliyini qoruyub-saxlamaqla ən

qədim dil vahidləri olması vurğulanır və onların Füzuli dilinin əsas təbəqəsi, əsas layı olması qeyd edilir.

4.M. Füzuli dilini səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən biri də şairin dilində külli miqdarda ərəb və fars dilindən alınma sözlərin işlənmişdir. Bu onu göstərir ki, XVI əsrdə həmin alınmalar artıq ümumxalq dilində də işlək olmuş və şair bunların çox hissəsini o zamankı xalq dilindən əxz etmişdir. Beləliklə, böyük şair düşünə-düşünə, şüurlu şəkildə belə alınmaları ədəbi dilə cəlb etməklə həm öz dilinin, həm də bütövlükdə XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilinin əhatə dairəsinin genişlənməsinə, onun söz ehtiyatının zənginləşməsinə nail olmuşdur. Füzulinin dilində alınma sözlər milli söz mühitində yad olmasını sanki “unudur”, oxucu üçün də anlaşılıqlı olur.

Dissertasiyada alınmalar iki qrupda təhlil edilir: 1. Ümumxalq dilinə daxil olmuş, yaxud da Azərbaycan dilində “vətəndaşlıq hüququ qazanmış” alınma sözlər - bunlar çoxluq təşkil edir; 2. Ümumxalq dilinə daxil olmayan və ya Azərbaycan dilində “vətəndaşlıq hüququ qazanmayan” alınma sözlər. Füzulinin türkcə “Divan”ının dilində birinci qrup alınmalar üstünlük təşkil edərək ana dili sözləri ilə zəngin sinonim cərgələrin yaranmasında əsas mənbələrdən biri (birincisi milli sözlərdir) olmaqla, ümumilikdə ana dili sözləri ilə birlikdə şairin dilinin bədii-estetik zənginliyini təmin edir. İkinci qrup ərəb, fars dili alınmaları Füzulidən sonrakı ədəbi dildə ara-sıra özünü göstərsə də, əsasən ümumxalq dilinə daxil ola bilməmiş, bir qrup ziyalı (savadlı) nəslin üslubunda məhdud dairədə işlənmiş, Füzulinin dilində də xüsusi intensivliyə malik olmamışdır.

5.M.Füzuli bədii sözün yaradıcısı kimi sözlərdən (həm ana dili sözlərindən, həm alınma ərəb, fars dili sözlərindən) məharətlə istifadə edərək, Azərbaycan klassik şeirinin təkrarsız nümunələrini yaratmaqla Azərbaycan şeir sənətini klassik şeir səviyyəsinə qaldırdı. Bu prosesdə şair Azərbaycan dilinin daxili imkanlarından, onların xalq dilində olan rəngarəng mənə çalarlıqlarından, Azərbaycan dili sözlərinin zəngin çoxmənalılığından, eləcə də ümumxalq dilində özünə yer eləmiş ərəb, fars dili alınmalarından yerli-yerində məharətlə istifadə edərək, zəngin leksik-semantik söz qrupları silsilələrini yaratmışdır. Qəzəllərinin bədii dəyərini, poetik və

estetik vüsətini zənginləşdirən sinonim cərgələrin, xalq yaradıcılığından gələn bədii cinasların (omonimlərin), poetik-üslubi təzadların, antitezaların yaranmasına xidmət edən bədii antonimlərin orijinal nümunələrinin yaranmasında böyük şair iki əsas mənbədən qidalanmışdır: 1. Ümumxalq Azərbaycan dilinin milli söz xəzinəsi; 2. Ərəb və fars dili alınmaları.

Dissertasiyada leksik-semantik söz qrupları bu istiqamətdə, yəni Azərbaycan dilinin milli sözləri ilə ərəb və fars dilindən alınmış sözlər əsasında yaranmış semantik söz qrupları üzrə linqvistik təhlil edilir. Bunlar da, Azərbaycan dili milli sözləri hesabına düzənlərə (sinonimlər: *qıl //tük, ev //otaq, yeg//yey//yaxşı, yüküş//ikən // bəsi // bəsa (çox), qamu//vari, nişə//niyə, göymək//göydürmək, tütüşmək// yaxmaq//yandırmaq*; antonimlər: *dün//gün, sayru-sağ, gecə-gündüz, az-yüküş, az-ikən, az-bəsa, yaxşı-yaman*; omonimlər: *ayağ – ayağ (qədəh), gün (günəş) – gün (24 saat, sutka), yaş (göz yaşı) – yaş (cavan, gənc), yüz – yüz(100), çin (düz, doğru) - Çin (ölkə) və milli sözlərlə alınma sözlər hesabına düzələn semantik söz qruplarına (sinonimlər: *əyağ//sürəhi, yüz//camal//rux, yazı//səhra, sayru//naxoş-bimar, acı//təlx//ağu, yüküş//ziyədə//füzun, gecə// şəb, səhər //səba, əsrük//sərxoş//məst, yelə vermək//pamal etmək*; antonimlər: *ağa-qul-gədə, yar-əğyar, sonra-əvvəl, od-ab, asan-müşkül-düşvar, dişra//tüşra-daxil//dərun*; omonimlər: *tən(bədən) – tən(tən, eyham), dağ(coğrafi termin) - dağ(qəm, kədər), can vermək(ölmək) – can vermək(xoşlamaq, istəmək)* ayrılır. Xatırladaq ki, Füzuli dilinin zənginliyi, tutumlu bir leksikona malik olması məhz bu iki mənbə - milli, türkmənşəli Azərbaycan dili sözləri ilə ərəb, fars dili alınmalarının birgə, qarşılıqlı faydalanmalarına əsaslanır. Bunlardan biri digərinin cəlb edilməsini şərtləndirir, bütöv, küll halında Füzuli dilinin bədii-estetik zənginliyini və orijinallığını təmin edir.*

6.M. Füzuli söz yaradıcılığı prosesindən də Azərbaycan dilinin zənginləşməsi vasitəsi kimi istifadə etmişdir. Şair söz yaradıcılığının üç yolundan – leksik, morfoloji və sintaktik yolundan istifadə edərək, üç istiqamətdə buna nail olmuşdur: 1. Leksik yolla söz yaratma prosesində, əsasən ərəb və fars dilindən keçmiş sözlərdən istifadə etməklə ana dilini alınma söz və paralellərin hesabına

zənginləşdirmişdir. 2.Morfoloji yolla-Azərbaycan dilinin sözdüzəldici şəkilçiləri həm türk mənşəli milli köklərə (*Tutar ahu vətən ol yerdə ki, otlı, suludur*.I.126), həm də alınma sözlərə (*ağulu, qayğulu*) artırmaqla Azərbaycan dilini zənginləşdirmişdir. 3.Sintaktik yolla – mürəkkəb dil vahidlərinin yaranması yolu alınma sözlərlə milli sözlərin və yalnız alınmaların (*sərvqamətlər, səmən-rüxsarlar*) hesabına yaranması yolları göstərilir.

7. M.Füzuli bədii-estetik dühası ilə nə qədər göylərə yüksəlsə də kökləri ilə türk-Azərbaycan dilinə bağlıdır. Ümumi halda Füzuli böyük türk dünyasının nadir istedadı malik bir nəhəng şairidir. Bununla belə, Azərbaycan türk dilinin, XVI əsr və ümumən Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubunun inkişaf edib formalaşmasında M. Füzulinin mövqeyi müqayisəedilməz dərəcədə böyükdür. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan xalqının ümummilliyə lideri möhtərəm Heydər Əliyev bunu belə səciyyələndirmişdir: “Bu gün M.Füzulidən bütün türk dilləri faydalanır. Lakin Füzuli heç bir ölkədə Azərbaycanda olduğu qədər yayılmamışdır, populyar olmamışdır”.

Dissertasiya mövzusu ilə əlaqədar müəllifin aşağıdakı məqalə və tezisləri çap olunmuşdur:

1. M.Füzulinin Azərbaycan-türk “Divan”ında arxaik leksika (adlar). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası № 3, Bakı - “Elm”, 2008, s.122-140.

2. M.Füzulinin Azərbaycan-türk “Divan”ında tam arxaik fellər.Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Tədqiqatlar № 3-4, Bakı, 2008, s.205-228.

3. Арабо-персидские заимствования в азербайджанско-туркском «Диване» Мухаммеда Физули. ISSN 1991-3087, Журнал научных публикации аспирантов и докторантов. г. Курск, № 3 Март, 2009, с.100-104.

4. M.Füzulinin Azərbaycan-türk “Divan”ında morfoloji yolla söz yaradıcılığı. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası aspirantlarının elmi konfransının materialları. İyun 2009-cu il, Bakı - “Elm” – 2009, s.594-596.

5. M.Füzulinin türkcə “Divan”ında alınma sözlər (üslubi

özəlliklər). “Qarapapaqlar” aylıq elmi-kütləvi dərgi. Gürcüstan, № 10, 28 oktyabr, 2009, s.37-40.

6. M.Füzulinin Azərbaycan-türk “Divan”ında fel düzəldən şəkilçilər. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Tədqiqələr № 2, Bakı, 2009, s.111-121.

7. کلمات عربی و فارسی در دیوان ترکی محمد فضولی. نویسنده: سوینج علیوا (دانشجوی دکترای انستیتو زبانشناسی آکادمی ملی علوم جمهوری آذربایجان), خبیر هفته نامه سیاسی, اجتماعی, فرهنگی, ورزش ۲۷ خرداد ۱۳۸۸, ۲۳ جمادی الثانی. ۱۶۳, 17, jun 2009

8. M.Füzulinin Azərbaycan-türk “Divan”ında leksik-semantik söz qrupları (sinonimlər). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya Məsələləri, № 4, “Elm və Təhsil”, Bakı, 2010, s.38-53.

9. M.Füzulinin Azərbaycan-türk “Divan”ının dilində tematik söz qrupları. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya Məsələləri, № 4, “Elm və Təhsil”, Bakı, 2010, s.355-369.

Лексика языка тюркского «Диван»а Физули

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена лексикологическому исследованию языка тюркского «Диван»а Физули.

Диссертация состоит из введения трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во Введении говорится об актуальности темы исследования, объекте и предмете, основной цели и задачах, научной новизне, теоретической и практической ценности. Методах исследования и положениях, выносимых на защиту.

Первая глава – «Словарный состав тюркского «Диван»а Физули» - состоит из трех разделов, которые – посвящены тематическим группам слов, архаизмам и арабскими персидским заимствованиям.

Основное внимание в этой главе уделяется любовно – сентиментальной лексике, природной лексике, повседневный лексике, религиозной лексике, ономастической лексике, где охватываются антропонимы, топонимы, космонимы, гидронимы. Во второй части первой главы исследуются архаизмы, которые делятся на две группы: 1. Полные архаизмы; 2. Относительные архаизмы. Делается акцент на то, что в тюркском «Диван»е Физули преобладают архаизмы второй группы. В третьей части первой главы диссертации рассматриваются заимствованные слова из арабского и персидского языков, которые играют немаловажную роль в обогащении азербайджанского тюркского языка «Диван»а Физули, а также азербайджанского литературного языка XVI века в целом.

Вторая глава диссертации «Семантические подгруппы слов», состоит из трех разделов: синонимы, омонимы, антонимы в «Диван»е Физули. Здесь анализируются вышеупомянутые категории языка.

Третья глава диссертации посвящена словообразованию, где подвергаются полному лингвистическому анализу морфологический и синтаксический способы словообразования в «Диван»е Физули.

В заключении даются краткие выводы и обобщения.

Lexicon of language turkic "Divan" of Fuzuli

SUMMARY

The dissertation is devoted to research lexicon of language turkic "Divan" of Fuzuli.

The dissertation consists of introduction of three heads, the conclusion and the list of the used literature.

In Introduction it is spoken about an urgency of a theme of research, object and a subject, a main objective and problems, scientific novelty, theoretical and practical value. Methods of research and the positions which are taken out on protection.

Chapter 1 – “Dictionary structure turkic “Divan” of Fuzuli” - consists of three sections which - are devoted lexical sets of words, to archaisms and arabian to the persian loans.

The basic attention in this chapter is given love - sentimental lexicon, natural lexicon, daily lexicon, religious lexicon, onomastical lexicon where are covered antroponims, toponims, kosmonims, hidronims. In the second part of chapter first archaisms which share on two groups are investigated: 1. Full archaisms; 2. Relative archaisms. The emphasis that in turkic "Divan" of Fuzuli archaisms of the second group prevail is placed. In third parts of chapter first of the dissertation are considered loan words from the arabian and persian languages which play an important role in enrichment the Azerbaijan turkic language "Divan" of Fuzuli, and also the Azerbaijan literary language of XVI century as a whole.

The second chapter of the dissertation “Semantic subgroups of words”, consists of three sections: synonyms, homonyms, antonyms in "Divan" of Fuzuli. Here aforementioned categories of language are analyzed.

The third chapter of the dissertation is devoted word-formation where morphological and syntactic ways of word-formation in "Divan" of Fuzuli are exposed to the full linguistic analysis.

In the conclusion short conclusions and generalisations are given.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

СЕВИНДЖ ОРУДЖАЛИ кызы АЛИЕВА

**ЛЕКСИКА ЯЗЫКА ТЮРКСКОГО
«ДИВАН»А ФИЗУЛИ**

10.02.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

Диссертации на соискание учной степени
доктора философии по филологическим наукам

БАКУ – 2012